

I. 2. Стереотипи в антилатинската полемика през Средновековието (Прологът на „Прение на Панагийот с Азимит“ според VAR Ms.slav. 649)⁹

Въведение

Всяко общество има свои водещи стереотипи. През Средновековието традиционен стереотип е отрицанието на дружостта на еретици, грешници, магьосници, хомосексуални, прокажени, обсебени от дявола и др., т.е. всички, които не отговарят на определените религиозно-култови стандарти на християнската парадигма и се отклоняват от тях. В научната литература тези обществени групи се описват като маргинали или различните „други“ (Other Middle Ages 2015). Терминът *стереотип* се популяризира от Уолтър Липман в книгата му „Общественото мнение“ (Lippmann 1922, 43-51). В основата му е идеята за възприемането на действителността посредством стандартизирани вторични образи (клишета, постоянни модели, конвенционализми), които се наследяват и усвояват в човешкото съзнание като културни явления, т.е. чрез собствената култура (Костова-Панайтова 2003). Стереотипните образи се възпроизвеждат чрез специални съобщителни кодове, проявявани в езика. Следователно стереотипът е сложно психо-социално и културно-историческо понятие, което много успешно може да се използва за достъп до етнокултурни пластове и прояви на така наречената *имагология за другия* – етнос, обществена група, личност и т.н. (Белова 2005). По същество стереотип и аксиология са тясно свързани, доколкото изграденият образ винаги се основава на възприятия, в които са закодирани ценностни нагласи и поведенчески модели.

В настоящата работа моята основна цел ще бъде не толкова формулирането на отрицателния стереотип за католиците, или латините, тъй като това е известен и универсален мисловен код за православието през различни епохи на Средновековието от IX в. насетне

⁹ Разделът е по проект „Езикова и етнокултурна динамика на ценностите в славянския свят“, #472-LED-SW; ДО 02/5 от 24.07.2018 г. – 2020 г. Програма ERA NET RUS.

и особено след Великата схизма от 1053 г. За мен представлява интерес експлицирането на въпросните езикови кодове, чрез които се изразява самият стереотип. Ще се опитам да ги открия в самостоятелен текстов отрязък от емблематичното антилатинско гръцко съчинение *Прение на Панагиот с Азимит* в неговия славянски превод по един известен, но все още непубликуван препис в молдовски ръкопис *BAR Ms.slav. 649*.

Кратко представяне на ръкопис BAR Ms.slav. 649

Ръкопис *BAR Ms.slav. 649* (нататък *BAR 649*) от втората четвърт на XVI в., известен като Тулчански сборник или сборник на Манчо Джуджов от Панагюрище,¹⁰ може с пълно право да се нареди сред най-значимите притежания в богатата ръкописна сбирка на Библиотеката на Румънската академия. Дългоочакваната поява на третия том от Описа на сбирката на П. Панаитеску, допълнен и осъвременен от З. Михаил, го прави още по-интересен за широката научна аудитория, защото заслужено му отрежда доста пространно научно описание (Panaitescu, Mihail 2018, 64-68). Може само да се съжалява, че актуализацията на библиографията в Описа не е направена последователно и редица приноси към историята на самия сборник и към отделни текстове в състава му не са цитирани в справочния апарат. Описанието обаче дава представа за един типичен молдовски сборник конволют, компилиран от разнообразни източници, сред които водещата роля на среднобългарската книжовна традиция трудно би могла да бъде оспорена (най-актуален коментар и типологизация на *BAR 649* у Miltenova 2018, 112-114, 132). Установено е, че той се състои от две различни части. Първата на ff. 2-47 (ff. 2-36 и ff. 37-47 са подвързани в обратен ред) на пръв поглед няма център и обема общо 17 разножанрови текста, изписани с два различни почерка: богат апокрифен раздел, въпросо-ответни фрагменти от св. Атанасий Александрийски и особено интересен препис на известния антилатински полемичен текст *Прение*

¹⁰ Наречен е Тулчански, защото е намерен от И. Богдан в българското читалище „Съгласие“ в румънския град Тулча в Северна Добруджа; негов притежател през XIX век е панагурецът Манчо Джуджов, който оценява ръкописа като истинска находка, както личи от останените думи: „Боже, старобългарска ръкописна летопис и други разни...“. Притежателят е оставил пространни записи с факти от семейната история. И. Богдан е първият, който прави описание на ръкописа, въведен под името *Codicele dela Tulcea* в знаменитото си изследване от 1895 г. (Bogdan 1895, 4-11).

на *Панагиот с Азимит*, който започва със сатирично въведение за император Михаил Палеолог (Mircea 2005, 186; Деминцев 2015). При това съвременните дескриптори отбелязват факта, че и двете съставни части на конволюта по водни знаци на хартията се датират от първите две десетилетия на XVI в., долна граница 1505 и горна 1516 г. (Лихачев и др. 1988, 90), което би могло да означава, че в настоящия си вид компилацията е събрана на едно място съзнателно, а не случайно, за удовлетворяване на определени нужди на засега неустановен манастирски скрипторий. Молдовската книжнина и особено тази от манастира Нямц доказва, че в продукцията от сборници през първата половина на XVI в. се включват образци от антологичен тип, от типа *монашески енциклопедии*, с необичайно богато съчетание на догматически, юридически, историко-хронографски, антиеретически, общоморализаторски и апокрифни съчинения. Съставите на сборниците оправдават една основна идейна тенденция в княжеството през целия XVI в. – политическо укрепване и утвърждаване на властта посредством борбата с всякакви еретически отклонения. Това е трайна характеристика в политиката на молдовските владетели (Joudiou 2002; Crăciun 2003-2004), защото географско-териториалната близост на Молдова с католически страни, като Полша, Литва, Унгария, и заплахата от османската власт са обективни фактори, изострящи необходимостта от сплотяване на православните сили и утвърждаване на православието като господстваща идеология в Молдавия. За изпълнението на тази комплексна цел се използват различни типове текстове, превърнали се в словесно оръжие срещу неправославните. Тяхна особеност е приемствеността с по-стари образци, възпроизвеждането на свидетелства от липсващи или слабо документирани звена във филиацията. Те са проява на синкретизма на средновековната култура и превръщането на писмения текст в аксиологичен регулатор на процеси в обществото, менталността и индивидуалния човешки живот. Това обяснява активното участие на представители на клира и монашеството в компилирането на сборниците. Молдовските земи са своеобразна *контактна зона* на книжовни влияния от юг, северозапад и североизток, което на практика означава, че тук се кръстосват южнославянско и руско, според някои изследователи и украинско влияние (Deletant 1980, 4). Езикът на Тулчанския сборник е тема за отделно проучване, но е очевидно, че в него доминира среднобългарската двуусова и двурова писмена норма със смесване на носовки, характерна като цяло за Молдова, а в много текстове се откроява изконната домашна южнославянска и българска лек-

сика. Ктиторството на молдовските владетели за водещите манастири Нямец, Путна, Бистрица и др. спомага да се съхранят забележителни произведения на среднобългарската писменост и книжнина и да се обособи локален тип сборници със смесен състав, продължителни на *културата на сборниците*, характерна през XIV–XV в. за Балканите.

„*Прението на Панагиот с Азимит*“ и неговият *Пролог според VAR Ms.slav. 649*

Изследваният текст е добре известен в науката. Възникнал е през XIII в. във византийска среда непосредствено след Лионската уния от 1274 г. (между 1274 и 1282 г.), насочен е срещу нейния политически характер и участниците в нея. Определя се различно: като *еротапокритичен текст*, доколкото ядрото му е диалогово въпросо-ответно изложение по всякакви въпроси на вярата, екзегетиката, космогонията (Красносельцев 1896, 9); като *сатира*, *народен памфлет*, *понякога апокриф*, доколкото притежава изобличителен патос, особено силен в Пролога, който служи за рамка на диспута (Сперанский 1895, 521-530). Заслужава да се отбележи, че гръцкият оригинал завършва със стихотворен епилог, но той никога не е преведен на славянски. Също така е установено, че в редица преписи, особено от по-късната епоха, Прологът започва да се редуцира или напълно да се пропуска, тъй като вече става неясен за съвременниците поради множеството имена и факти. Досега в славистиката са издадени 3 основни гръцки преписа на цялото съчинение: от А. Василиев (Vassiliev 1893, 179-187); от М. Сперански (1895, 521-530) и от Красносельцев (1896, 17-36), от които най-ранен е последният, XV–XVI в. Въз основа на достъпните му източници А. Попов, известният изследовател на антилатински текстове, говори за три славянски редакции на *Прението* – стара сръбска, руска според автора и версията в августовския дял на Великите чети-минеи на митрополит Макарий. А. Попов издава и трите в знаменития си труд от 1875 г. От съвременна гледна точка мнението на изследователя се ревизира и в науката се смята, че още през XIV в. са се появили поне два превода, сръбски и български, без на този етап отношенията между тях да са били подложени на специален анализ. Първият е засвидетелстван в два сръбски ръкописа от XIV в., единият от 1384 г. е издаден от А. Попов (Попов 1875, 248-252); вторият превод е запазен по български ръкописи от XIV в. и в редица руски (у Попов 1875, 256-281; това е така наречената от него втора редакция). Негова преработка

е включена в руската Кирилова книга (КК) от 1644 г. Следва да се цитира убедителното мнение на М. Сперански, че вероятно и двете славянски редакции от XIV в. възхождат към общ прототип, който може да се датира от XIII в. (Сперанский 1895, 525). До момента на терминологично равнище точното дефиниране на съотношението *редакция-превод* и разпределението на съответните материални свидетелства в славянската традиция на *Прението* не са категорично установени. Гръцката и славянската изворова база изискват по-задълбочено прецизиране, паралелно издаване и проучване на групите преписи, затова на тези въпроси тук няма да се спирам. Все пак забележително е, че запазените славянски преписи *очевидно са по-ранни* от издадените понастоящем гръцки (Иванова и др. 2018, 133).

През 2018 г. трима български автори се спряха на препис на *Прението* в молдовски ръкопис от XVI в., № 53 от сбирката на В. Григорович в РГБ, НИОР, ф. 87 (Иванова и др. 2018), към чиято филиация и по време, и по произход спада Тулчанският препис. Те го причислиха към среднобългарския тип превод и обърнаха внимание на някои лексикални особености, заключавайки: „В общи линии, този текст ни запознава с византийските представи за света, с начина на мислене и с представата на средновековния човек за другия, различния. Колкото и странно да е, тези представи все още са живи в съзнанието на масовия балкански човек“ (Иванова и др. 2018, 134). На свой ред, като се опирам на техните изводи, аз ще обърна внимание на началната сатирична част на творбата и на механизмите за конструиране на отрицателен стереотип. Представям най-напред наборно Пролога. По тип текст той е кратък наратив за събитията, предшествали диспута, и играе ролята на историческа рамка.

Прологът в *BAR Ms.slav. 649*, л. 36-46.

Съпрѣвнїе панагїѣта философа съ вї гардинари ѣгда прїидошѣ ѿ папѣмѣскаго. и прѣшѣ са въ константинѣ градѣ. ѿ православнои вѣрѣ хрїстїанскои. и ѿ вѣрѣ фрѣжѣскои. ѣгда повѣди панагїѣ вѣрѣ фрѣжѣскоѣ, въ црїиградѣ.

ѣгда прїїде іѡанъ ѿ папы, съ вї, гардинари. сїрѣ апаты, и приведоша мѣскѣ ѡсѣдланѣ. и ѡбозьдѣанѣ. и звѣноу и вѣнѣтрѣ. и ѡбразѣ папынѣ нѣсащѣ, гевеликонѣ же нѣса печѣ каменѣ на голѣмомѣ прѣстѣ, и изыде пѣлѣѡлогѣ црѣ ѿ вѣрѣ полатнѣ. вѣнѣ сѣдища. и станѣ

мѣстѣ. и ѿ ѿшѣ съ дѣсноѣ рѣкоѣ диакы мѣшкѣ.
с. іеріископа, ѿ дѣсноѣ, и с. ѿ шоуѣ. и поклони са
палеѡло ѡбрѣзоу възмѣсто папы гла, многа лѣта вѣко
стѣи. таже и покаянишѣ ѿ, гардинари. глаше къ црю.
многа лѣта дрѣжавѣ цртвоу ти. стѣи григоріе папа
хѣретисоуѣт цртвоу ти. и блвхѣт егѡ. ѿ, гардинари. и
възѣ мѣскѣ црь. и въвѣ ѣ въ двѡрѣ свои. възпомѣнѣ же
папѣ въ помѣницѣ. и възгласивѣ рѣкъ. прослави григо
рию прѣвѣщенному архіерѣю. старѣшина римѣ градѣ.
и аплскаго прѣстола. възселенскомѣ папѣ многа лѣта.
прѣждѣлѣтнаго рѣкописаніа егѡ. єдинѣ пѡ властѣ
ѿ раскаатѣ є. христойменитѣ люди вѣрѣ егѡ. възѣ на
полата събрѣ. съ єдинномѣдрѣнымѣ филѡсофѡ. и съ
причѣстники егѡ. дѣегоубѣи свои погыбѣлы, их же
прѣвѣи бѣ великыи, логѡѣеть, ѡѡрѣ циканділь и
тестѣ егѡ папила. и ѡсихи, писиди и малѣи, иже тог
дѣ протопапѣ. и инѣмѣ не съ ними спѣѣ. христойме
нитомѣ поворникѣ бѣше ѡвѣль. съ, т. и л. и с ми бѣше
ѣмѣ соученикъ. егѡже нѣкогдѣ накрѣи блѡсти. тири
скомѣ. скочивѣ прѣщѣти емоу, за сѣна дѣскарѣва. низлѡ
живѣ егѡ цртвоу приѣтъ. възнатрѣ кортины повелѣ ѡвѣлѣ
бѣти. и дондѣже сътворитѣ ѡбѣ прѣваго гардинарѣ къ
съпрѣнію, сѣ же палеѡлогѣ гардинарѣмѣ прѣдѣ. пѣче же
ѡвѣщавѣ рѣкъ, да не прѣимѣе никого на съпрѣніе, ниже
пакѣ ѡзрѣте лицѣ къ лицуу. тѣмже и слово възѣ ты ѿ
нѣ невзсхѡташѣ. ѡще не възѣ кортины бѣдет понеже и
сѣ бивѣ сѣго приѣти. нѣ сѣго рѣи чѣ съвѣщати глахѣ.
тѣмѣ и панагивѣти и крѣкѡнстантанѣ филѡсофѣ. стѣ
посрѣѣ сѣдища прѣѣ црѣмѣ и смѣснаго нарѡда. съ ѡнѣми
съпрѣніе сице ѡумѣсливѣ. и ѡусѣ прѡи рѣ, въздѣвѣ рѣцѣ
свои къ гоу боу, и рѣ.

Примерни паралели между известните източници¹¹

¹¹ Нямам за цел да привеждам пълна характеристика на разночетенията, затова избирам само представителни примери в доказателство на поставения изследователски проблем.

BAR 649

Попов

КК

Съпрѣнїе панаги	Прѣ панагиѡта	В латынскихъ ересеѣхъ
ѡта философѡ	костанѣтина	—
гардинари	гардинари	кардинали
сирѣ апаты	—	—
мѣскѣ ѡседланѣ.	мѣскоу оседланѡу	мскоу ѡсѣдланѡу
и ѡбѡузѣданѣ.	и обѡузѣданѡу	и обѡузѣданѡу
и ѡбразъ папѣинь	вѣ нем же образъ	образъ папѣинь
носѣще	папѣинь	носѣще
гевеликонѣ же носѣ	на неи ковчегѣ	—
печѣ каменѣ	—	печать каменнѣ
а голѣмомѣ прѣстѣ	на велимѣ прѣстѣ	на великомѣ перстѣ
дилки мѣшкѣ	и поѣ мѣскоу за ѡузѣдоу	поѣ мскоу
херетисѡуѣтѣ	херетисѡуѣтѣ	хиритисѡуѣтѣ, блѣгослов-
		лаѣтѣ
въспомѣнѣ жѣ папѣ	и поменѡухѡу папѣ вѣ	—
въ помѣницѣ.	възглашенѣхъ	—
старѣшина	зачѣло стѣлемъ	старѣшина
римѣ градѣ.	старѣаго рѣма	рѣма града
прѣжде лѣтнаго	обѣтованиѣ своеѣ	—
рѣкопѣсѣна ѣго	къ папѣ прѣднихъ лѣтѣ	—
раскѣлѣтѣ	—	—
поворникѣ	—	—
вънатрѣ кѣрѣтины	поставити завѣси	—
лицѣ къ лицоу	лица ѡ лица	—
смѣснаго народа	сѣ великимѣ онѣмѣ сѣбо-сѣравшаго се народа	
	ромѣ	

Стереотипизацията чрез езиковите знаци

1. *Исторически реминисценции.* Заемката от латински реминисценция тук е уместна, тъй като в съзнанието чрез езиковите знаци се извикват спомени, понякога неясни и смътни, възпоминания за нещо отминало, които нямат за цел точна историчност. Латинският мотивиращ глагол *remiseo* означава едновременно ‘спомням си, припомням си’ и ‘измислям, обмислям’. Като се има предвид, че най-голям обем от съчинението е самият диспут, а той разисква вечни въпроси, далеч несвързани пряко с Лионската уния, то анамнезата на първо място засяга отделни исторически елементи.

1.1 *Имената.* Най-лесно в примитивните наративи се историзират и меморизират имената, затова после най-бързо се забравят. Те

отключват събитията и задават пространствено-време кодове. Доказано е, че в *Прението* повечето персонажи са фиктивни. На първо място, това са самите прозвища от заглавието на текста. Те създават обобщена езикова, а не исторично-личностна перспектива: Панагиот, *παναγιώτης* ‘пресвят’ и Азимит, *ἄζυμιτης* ‘азимит; обиден прякор на католик, защото латините използват безквасен хляб, наречен азим или опряснок, в литургията’. В този смисъл на съвременен български език приложенията могат да се членуват с кратък член по образеца на прозвищата и прякорите. В гръцкия текст вървят в двойка с измислени лични имена Константин Панагиот и кардинал Ефросин Азимит, за които няма запазени документални сведения. Във всички славянски преписи е останало само името на първия. В нашия препис то е повредено поради контаминация с други имена в близкото текстово обкръжение – *тѣмь ѿ панагиѡтъ ѿ крѣконстантанъ филосѡфъ*, но е запазена известната фабулна нишка, че Панагиот е ученик на талантливия ритор и писар в царската канцелария Мануил Олово, *христѡименѣтомъ поборникъ бѣше ѡвоуль в BAR 649*; вариант *Вловоуль*. В самите гръцки преписи това име се изписва различно. Олово е реална фигура, но постепенно значението му за наратива е намалявало. Това проличава още в славянските преписи от XIV в., които пропускат много важна негова характеристика от гръцките, а именно, че е бил велик учител, философ на философите и ритор на риторите. Той е наказан от императора с отрязване на носа и устните, защото е поддръжник на ослепения законен наследник на трона на Никейската империя Йоан IV Дука Ласкарис. Тъй като е обезобразен, му е забранено да се показва при диспута и неговото място заема един от споменатите общо 336 ученици – Константин, обобщен образ на защитника на православието и наследник на славно християнско ЛИ. Константин ще развихри своите полемически умения във въпросо-ответната част, тук той е само образ символ, един от членовете на антиподната двойка в противопоставянето между православни и католици. Спрямо културния код в името си той трябва да възстанови изконните ценности, първоосновите на истинското християнство от епохата на зараждането му.

Реални исторически фигури са: византийският император Михаил VIII Палеолог (1259–1282); папа Григорий X (1268–1271); проунитатски настроеният патриарх Йоан XI Век (1275–1282), великият логотет Теодор Музалос, известен още като протовестарий и настойник на малолетния Йоан IV Дука Ласкарис. В нашия препис е наречен *първъи бѣ великыи, логѡѡетъ, ѡѡѡръ цикандѣль*, както е в преписите от втора-

та редакция според А. Попов (Попов 1875, 266), а е пропуснато името Μουζάλος. Отзвук от историческо събитие е споменаването на сѣа Δάσκαρῆβα (sic!) – Йоан IV Дука Ласкарис, който, след като е ослепен на 11-годишна възраст от Михаил Палеолог, приема монашество. Следователно първият принцип в създаването на стереотипа е *смесването на реални факти и фиктивни допълнения* до получаване на амалгама, в която покрай достоверното се прокрадват всякакви наративни фрагменти с хиперболизиращ, пейоризиращ, символен или друг характер според целите на изображението, но те могат да бъдат възприемани именно в среда, в която историчността е заявена по някакъв начин. Втори механизъм е *контаминацията* на имена, особено при изброяването им едно след друго, както е в нашия текст. Наборът от имена в пролога на *Прението* е обилен в самата гръцка филиация. Някои остават спорни и неустановени (Mareş 2009). Още Н. Красносельцев изтъква, че с времето избледняването на историческата памет за събитията води до пропускане на тази въвеждаща част и от *Прението* остава само същинският въпросо-ответен текст с универсални общи послания за християнското мирозрение. Най-достоверни са „големите фигури“ на сцената, висшите църковни и светски власти; следващите нива в онимната скала стават все по-условни. Преписвачите ги бъркат и сливат едно с друго, защото не ги познават. Но дори големите фигури постепенно избледняват в съзнанието и в по-късни преписи се трансформират (например, в Кириловата книга патриарх Йоан Век е станал кардинал Иван Азимит, византийският император е Андроник Палеолог и т.н.). Историчността се загубва за сметка на основното догматическо послание за превъзходството на православие. Текстът цели да създаде усещане за мащаб и размах, за широката поддръжка към антиуниатското крило от много и все видни христоименити мъже, за публичен, изложен на показ дебат с позитивен край. Неслучайно в редица преписи, както в нашия, победата на православие е заявена още в заглавието – ἕγδὰ πὸ βῆδι πανάγιω βῆρον φράζῃσκῶα, въ цῆριγρῶδ.Ѣ. Тя е очаквана, предопределена и дори задължителна развръзка, към която води всеки ред на творбата.

1.2. *Събитието*. Вторият Лионски събор от 1274 г. е историческа реконструкция на учените въз основа на анализа на данните от текста, но в самия текст фактологичност около събора липсва (обобщение за самия събор у Младенов 2009). Същинското събитие, логичен организатор на време, пространство и персонажи, е идването на папски легати в Константинопол. Макар че според А. Попов всичко е измислено „от началото до края“ (Попов 1875, 245), точно това наративно ядро

е в основата на стереотипната типизация чрез *пейоризиране* на описваните събития. Именно на него се дължи определянето на *Прението* като сатира или памфлет. Става въпрос за следното.

– Патриарх Йоан Век, привърженик на унията, тържествено встъпва в Константинопол начело на папската делегация от 12 кардинали. Броят не е случаен и напомня антиподен модел на 12-те апостоли и Христос, в случая около продажния архипастир. Разночетенията в славянските преписи навсякъде варират от дословно копиране на гр. γαρδινάριος – гърдинарь до по-късното кардиналь, но само в някои преписи е налице глосата σὺρῆ ἀπάτυ. Тя не се открива в издадените гр. източници, нито в сръбската първа редакция, а само в преписи от втората среднобългарска по изданието на А. Попов (Попов 1875, 265). Със сигурност обаче е обща за група преписи и поради характера ѝ също е заета от гр. източник. Следва да се изведе от гр. ἀλάτω, ἀλατέω ‘лъжа, мамя, залъгвам’ (LS 1996, 181), следователно епитетът означава ‘измамен, лъжлив, неистински, фалшив’ и спада към най-честата нравствена характеристика на латините и тяхното учение, особено на техните духовни наставници.

– Възлов момент е *предметната символика*. Легатите носят образа на папата върху впрегатно и ездатно животно. Това е най-силният пейоризиращ елемент в изложението. Очертават се следните наративни сегмента:

а) Преносителят на свещения образ е мъска в ж. род <мъскъ, гр. μοῦλος ‘муле – кръстоска между магаре и кобила, или катър – между магарица и кон’ (СтБР 1999, 1, 879; БЕР 1995, 4, 315). Хибридната порода не е нито магаре, нито кон. Мулето е алегория на глупостта, похотта и в някои крайни представи се асоциира с дявола (Деминцев 2015, 386). В библейския контекст от Синайския псалтир ясно е заявено: не вѣдѣте ꙗко конъ и мъскъ имже нѣсть разумъ, понеже тези животни нямат разум (псалм 31: 9). Епитетите *оседлана* и *обуздана* са много чести в преписите, а в *BAR 649* се добавят наречията *отвътре* и *отвън*, които създават впечатление за неестественост и режисираност на сцената. Вариантите на изписване на думата мѣскѣ, мѣшкѣ, мѣскѣ свидетелстват не само за консонантни дисимилации, но и за рефлекс на голямата носовка ъ, а това е силен локализиращ признак за българския характер на преписа.

б) Образът папинъ е заместител на негово светейшество. За анонимния автор не е било достатъчно само споменаването му, а и как се транспортира той върху животното. Тук преписите показват съще-

ствени различия и липса на симетрия: γεγάικον же νόσα – на нея ковчегъ са разликите в *BAR 649* и сръбския превод, откъдето проличава, че не всички преписи дават славянско съответствие за гр. στήλη с доста многозначните референции към *стълб, колона, надгробен паметник, дори позорен стълб* (в съвременната археология *стели* се наричат надгробните паметници, урните). Следователно образът е буквално привързан като за позорен стълб в оригиналния текст, което в славянския превод се е превърнало в многозначителното ковчегъ. Изследваният молдовски препис се съгласува с други преписи от среднобългарската редакция (така наречената втора по А. Попов 1875, 256), а за разночетеното γεγάικονъ в него А. Попов приема контаминация по смисъл от името на патриарх Йоан Век и контекстовата му употреба гевеконъ, гевеликонъ, ὁ Βέκκων φορῶν. Възможно е това да е игра на думи със сатиричен ефект; в известните гръцки преписи не се открива подобна лексема. Не по-малка е вероятността произволно по звукова асоциация и контаминация да се е получила неясна дума, тъй като името на патриарха вече е избледняло в съзнанието.

в) Трети интересен момент е, че сам императорът въвежда мулето/катъра в палата, дърпайки го за юздите. Оценъчен и сатиричен елемент е номинацията за поводите, които хваща Михаил Палеолог. В *BAR 649* те са наречени дилкы мѣшкѣ (същото в преписа на В. Григорович, но в издадения у А. Попов 1875, 256 от втора редакция стои оудилы мсе); в най-ранния сръбски препис царят просто хваща мулето за оудѣ, гр. χαλινός ‘юзда, повод, ремък’, у Красносельцев 1896, 17 χαλινάριον). Иванова и др. също интерпретират дилка като ‘юзда, повод’, без други референции и обяснения в контекста εἰπίπυ εἰμῆς σα δέσνοῦ ρῆκοῦ за днл’кы оуд’ныж мѣсцѣ (Иванова и др. 2018, 136). Наскоро А. Димитрова направи много интересни наблюдения относно употребата в *Похвално слово за Константин и Елена* от Патриарх Евтимий на рядка дума за юзда максима – контекстово срещу гр. σαλιβάριον, но подчерта, че съществува и гр. дума μάσ(σ)ημα. По този повод авторката обобщи данните за други славянски названия към същия денотат: оудѣ, брѣзда, лалочъница (Димитрова 2019). В съвременния български ездови амуниции са *удило, трензела, юзда*. Интересуващата ни лексема се родее с *удилото* – желязно приспособление за преминаване на гривните, на които се окачват оглавието и поводите (праславянска лексема, извеждана от *ođa и сродно с *жда, ждица, въдица, уда*). Предполагам, че началният вокал е изпаднал и с нова суфиксация се е получила диминутивно-иронична лексема оудилка>дилка (мъската

не е чиста порода, дилката не е удило, снижаващият елемент е налице). Следователно част от екипировката на впрегатните и ездатни животни е използвана, за да се подчертае раболепното преклонение на императора пред предметната символика, заместваща истинския образ. Това отново е своеобразно потвърждение за фалшивостта и неистинността на латините и тяхното учение.

1.3 *Пространството.* Макропространството на наратива е градът на градовете Константинопол – Цариград, микропространството – царският дворец, където се провежда диспутът. Както името на главния протагонист Константин Панагиот, така и самият свещен град – Новият Рим и Новият Йерусалим, са идеологически мотивирани с типичната идея на византийския космополитизъм, че столицата на Византийската империя е център на християнското мироздание. Нашият препис откроява някои локуси на свещената императорска власт дворъ, полата, сѣдище: ꙗ̄ изы́де ꙗ́лѣѡлогъ цѣрь ѿ вѣрѣ́ полатны̄. вѣнѣ́ сѣдища; ꙗ̄ възѣ́ мѣскѣ́ цѣрь. ꙗ̄ възвѣ́ жъ вѣ́ дворѣ́ своӣ. В гръцкия текст се посочва, че императорът пристъпва 12 стъпки навън, колкото са самите кардинали, за да приветства делегацията. Това е запазено в изданието на А. Попов – изиде Палеологъ от полаты вѣ́ стопъ, βήματα ἵβ, но в нашия препис е заместено от липсващи в гръцки локуси, например съдилището. Напускайки своя дворец, императорът сякаш се отказва от свещения и справедлив характер на властта; той приветства, дори се прекланя пред другостта на латините и при връщането си в двореца вече не е същият. Светът на суверена и неговият дворец са възплъщение на представата за света изобщо. Опозицията *вън-вътре* маркира границата на преобразуването, разликата между своето и чуждото, идентичността и алтеритета. Още по-точно тази смислова натовареност проличава в съчетанието ѿ вѣрѣ́ полатны̄, защото лексемата врата със стара индоевропейска основа *wer- съдържа идеята за защита, за затворено, в смисъл на защитено, закриляно пространство. Символичното пристъпване извън двореца е равносилно на отказ от идентичност и отъждествяване с другостта на 12-те легати.

1.4. *Атрибути на свещеното.* Съгласявателството с католиците води до взаимна размяна на трафаретни словесни формули на почитание и респект, които изцяло са възпроизведени според гръцкия им прототип. Михаил Палеолог получава приветствието и благослова на папата: мнѡга лѣта дрѣ́жавѣ́ цѣ́рѣ́воу ти. сѣ́тъи григоріе папа хѣ́ретисоуѣ́т цѣ́рѣ́воу ти. ꙗ̄ блѣви́хъ ѣ́го̄. вѣ́, га́рдинарѣ́и. На свой ред императорът нарежда името на папата да се произнася в диптисите, възгласите и ектениите

на първо място като първоархиерей и вселенски духовен предстоятел на свещения престол на стария Рим. В нашия препис на това място стои само помѣникъ: възпомѣнѣ жє пѣпѣ въ помѣницѣ. ѿ възглѣсивъ рѣкъ. прослѣви григорию прѣвѣщѣнномуу архїерею. старѣшина рїмѣ градѣ. ѿ апѣскаго прѣстола. възселенѣскомуу папѣ мнѣга лѣта. Различните славянски редакции титулат папата по различен начин като старейшина, зачело на светителите в Рим и т.н., за да отразят тази негова битност на първоархиерей. От особена важност е намекът за един исторически акт, а именно писмото на Михаил Палеолог до папа Григорий X, изпратено през 1274 г. с византийската делегация на Лионския събор, с което императорът дава обет за подчинение и признаване на върховенството на папата. Този документ ознаменува сключването на самата уния; именно той е наречен обет или ръкописание в различните славянски преписи: в ранния сръбски ръкопис обѣтованїе своє къ папѣ прѣднихъ лѣтъ, а в *BAR 649* прѣждѣлѣтнаго рѣкописанїа єго, гр. χροικήν (Попов 1875, 252; Красносельцев 1896, 18). Съвсем ясно изложението дава времеви ориентир, че случващото се в Константинопол според наратива има своя предистория. Споменаването на папата на първо място в литургията е оставило дълбоки следи в историческата памет. За този акт се съобщава в някои сръбски, български и молдавски хроники, сравни по молдовската хроника от рък. *BAR Ms.slav. 636* от 1557 г.: ѿ фрѣзнъ грѣ дръжѣша лѣтѣ немѣла. ѿ въздѣхнѣша грѣщн вндѣвшє възмѣщенїє въ градѣ. ѿ помнѣлахъ папѣ рїмскаго въ прѣвѣн помѣннѣ гн (издание на хрониката за пръв път у Bogdan 1895, 81-102; използвам личен наборен текст от ръкописа).

Свещени атрибути на църковната власт и уредба имат специално място в наратива. Така се появява описанието на патриарх Йоан Век, който в гръцкия текст носи митра и голям каменен печат на пръста (τὴν μίτραν, εἰς τὸν μέγαν δάκτυλον λίθινου, δακτυλίδιον). В ранния сръбски препис по А. Попов се говори за митро и прѣстєнь, в нашия препис само за печатъ каменна: гевѣликоѿ же нѣса печѣ каменѣ на голѣмомѣ прѣстѣ. И двата предметни атрибута са символи на светителско достойнство, но прѣстените на католическите епископи са обект на специална критика и отрицание в антилатинските текстове, защото православните полемисти ги възприемат за проява на суета и ги обявяват за една от многобройните „вини“ на латините (Kolbaba 2000, 23-26).

Накрая не може да не се отбележи лексемата корѣина, корτὸνη, в *BAR 649* и останалите преписи от същата група, сравни корѣинн ‘за-веса’: тѣмже ѿ слѣво възѣтн ѿ ннѣх не възхѣтѣвшн, ѿце не възнѣ. кѣр-

тѣмъ вѣдѣть (Иванова и др. 2018, 136). В тях лексемата се запазва така, както е в гръцкия оригинал, защото продажната политика на униатите се описва с латински изразни средства за подчертаване на тяхната другост. Кортѣна е лат. наименование за гръцката заемка катапетазма (Успенский 2006, 205) и славянските ѝ еквиваленти опона, завѣса, но последната лексема е типична само за ранния сръбски превод. Cortina, стара заемка от балканския латински, първоначално означава “котел; кръгла ваза; кръгово пространство, сцена >ит. *cortina* ,завеса’. Едно допълнение по темата биха могли да бъдат данните, макар и спорни, от надписите в Боянската черква, в един от които някои изследователи разчитат название на църковната завеса като *кортина* (Ждраков 2009; в старите изследвания върху разчетените надписи липсват всякакви латинизми при наличие на интересни гръцки лексеми – например ж.р. на севастократорица, ктиторица, халкитос, херотонисовати – Гълъбов 1963, 72, 76). Ако това разчитане е вярно, то би се съгласувало с факта, че стенописите отразяват епохата от 1259 г., западните влияния в изображенията и спомена за кръстоносците, преминали по българските земи. В *BAR 649* изследването на събитийността вече е факт, пропуснато е цялото обяснение защо се налага използването на кортина и за обезобразяването на ритор Олово не се казва нищо определено или поне нищо разбираемо: ѣгоже нѣкогда̀ накрѣи влѣсти. тирийскомь. скочивь прѣщѣти ѣмю, за сѣна дѣскареѣа. Разбира се само че императорът му отмъщава. Както посочих, всички най-важни функции в спора се поемат от Константин Панагиот. В такъв смисъл следващите преписи са успели да замъглят смисъла и ролята на *кортината* в цялата фабула, но на езиково равнище тя играе роля в подчертаването на верското различие и несъвместимост.

Изводи

Изследваният антилатински полемичен текст е Прение, Съпръвѣе, в гр. διἀλεξις, по проблемите на вярата между двете антагонистични деноминации. Православната и „фружката вяра“, според едно от наименованията на католиците – фруги или фрузи, се сблъскват чрез единоборството на двама свои представители в словесен диспут. Точно в най-важната божествена ипостаса Логоса – Словото, католикът е уязвен и победен. Словесният диспут е форма на тържество на православието. Той разкрива различни ценности. Но преди да го изложи, анонимният византийски автор създава наративна рамка, използва линейна, проста фабу-

ла, за да въведе времето, мястото, участниците. Прологът и епилогът на този текст имат своето специално предназначение. Да не забравяме, че в края на текста съдбата на Панагиот е да се превърне в мъченик за вярата, подобно на истинските християнски мъченици, пострадали от иноверци и езичници. Освен да придаде логика и рамка на наратива, Прологът има за цел да осмее католиците и преди всичко униатите, като възпроизведе стереотипа за тях: те са фалшиви, неморални, продажни, раболепни. В изграждането на отрицанието са използвани различни литературни и езикови техники: лаконичност; смесване на реално и фиктивно; създаване на антиподна двойка; предметна символика; използване на лексика с пейоризиращ характер; възможна каламбурна игра на думи в имената; пародиране на лица и събития. Не е изключено една от символичните техники да е използването на стереотипни представи от Стария Завет за падението на владетеля пред идолите, а това, както сочи М. Деминцев, разкрива „ветхозаветния субстрат и огромното му значение в менталната сфера и политическата идеология на Византийската империя“ (Деминцев 2015, 388). Определянето на *Прението* като *памфлет* или *сатира* се оправдава от най-силния изобличителен и злободневен за времето на написване момент – *византийският император се кланя на образа на папата върху муле и като обикновен слуга го води за юздите*. Образът е ярък, запомнящ се. В цитираната молдавска хроника Михаил Палеолог е наречен *мъхълъ ѝднѣн*. Донякъде създадената представа и самият образ се асоциират с далеч по-късния по време антиклерикален патос на Мартин Лутер в „Послание за превода“, 1530 г., който също обича алюзията с магаретата: „оселските глави, които са се вторачили като крава в нова порта...“, „ония осли“, „папски осли“, „папски осел или муле“ (Мирчев 1984, 110-124). Исторически се създава пародийно клише, чиито корени са далеч назад във времето. Някои модерни интерпретации виждат в *Прението* проява на апокалиптични настроения (Деминцев 2015, 386, по Апокалипсиса, Откр. 17: 3–13). Това е важен съвременен прочит, който открива трагика в комичното, защото образът напомня на византийското общество, че е уязвено в своята най-висша ценност – вярата, бидейки принудено да живее с дълбоките духовни следи от Латинската империя на Балканите. Напълно логично е казаното от М. Деминцев, че случващото се в Палеологовия дворец е възприемано от съвременниците като проекция на случващото се в света изобщо (Деминцев 2015, 386). Тази топосоцентрична ориентация на възприятията подкрепя възникването и на оригинала, и на славянския превод през XIII в.

Впоследствие *Прението* се разпада на части и започва да се възприема само като въпросо-отведен текст (Красносельцев 1896, 9). Най-вероятно неговият византийски автор принадлежи на средите на ортодоксалното нисше духовенство, дало отпор на проуниатската политика, на която е било съвременник. То следва стереотипите, наложени срещу латините няколко века преди това. Вероятно същите духовни среди са се вълнували от чистотата на православната вяра и нейното опазване в балканските славянски държави през XIII в., когато актуалността му е била реална и е оправдала ранното му превеждане.

Следващите векове продължават да включват *Прението* към арсенала от разножанрови преводи с обща антилатинска тематика, които съставляват „славянското досие на Великата схизма“ (Николов 2016). През XVI в., откогато е Тулчанският препис, стереотипите се възраждат в нова историческа среда, но със същото послание *да се активизира историческата памет в защита на православието*. Създаването на сборници в Молдова се превръща в културен феномен, свързан с вярата и книжовността, и остава характерна черта за духовния живот на останалото извън пряката власт на султана княжество. Тук през Късното средновековие се извършва особен синтез на завещаното от южните славяни книжовно наследство.

Марияна Цибранска-Костова

DOI 10.31168/0434-3.1.3

I. 3. Аксиологични измерения на времето в български средновековни източници¹²

Аксиологията е философска наука за ценностите. Тя изследва културата, като преценява нейните елементи с оглед на опозициите добро – зло, справедливо – несправедливо, истина – неистина, правда – грях и т.н. А тъкмо *системата на културата ни*, „софтуеърът на ума

¹² Разделът е по проект „Езикова и етнокултурна динамика на ценностите в славянския свят“, #472-LED-SW; ДО 02/5 от 24.07.2018 г. – 2020 г. Програма ERA NET RUS.